

Araştırma

HAYATI DEĞİŞTİRMEK İÇİN YOLA ÇIKANLAR – YOLA ÇIKINCA DEĞİŞEN HAYATLAR: BİR MÜRACAATÇI GRUBU OLARAK GÖÇMEN ÇOCUKLAR

Who Hit the Road to Change Life – Lives changing on the Road: Migrant Children as a Client Group

Reyhan ATASÜ TOPÇUOĞLU*

*Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Sosyal Hizmet Bölümü

ÖZET

Türkiye 2000’li yıllardan itibaren giderek artan biçimde uluslararası göç alan bir ülke haline gelmektedir. Gelen göç dalgaları içinde üzerine dikkatle eğilmemiz gereken yeni gruplar oluşmaktadır, bunlardan en hassası şüphesiz göçmen çocuklardır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki göçmen çocukların ihtiyaçlarını ve yaşadıkları hak ihlallerini görünür kılarak, onları bir müracaatçı grubu olarak sosyal hizmet tartışmalarının gündemine taşımaktır. Bu çalışmada, göçmen ço-

cukların yaşadıkları hak ihlallerinin önemi ve somut bedelleri, Ankara ve İstanbul’da bulunan yabancı uyruklu göçmen çocuklar ve aileleriyle yapılan niteliksel araştırma ile derlenen yaşam deneyimlerinin somut verileriyle aydınlatılmakta, sosyal hizmetin sağlayabileceklerine dair öneriler geliştirilmektedir. Araştırmada, Ankara ve İstanbul’da yaşayan göçmen çocuklar ve aileleri ve konuyla ilgili uzmanlarla toplam 32 derinlemesine görüşme yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Göçmen çocuklar, çocuk hakları, göç, insan hakları ihlalleri, sosyal hizmet, sosyal politika*

ABSTRACT

Since the beginning of the millennium Turkey has gradually become a migration receiving country. Migration waves arriving in Turkey form new groups that we have to examine closely. This study aims to unveil the human rights violations experienced by migrant children and underline their needs and hence introduce them as a client group into the discussions of social work in Turkey. This study is based on field research, 32 in-depth interviews with migrant children and their families, conducted in Ankara and Istanbul. Life experiences of migrant children and their families have been analysed to show human rights violations and develop suggestions for social policy and social work.

Key Words: *Migrant children, child rights, migration, human rights violations, social work, social policy*

GİRİŞ Küreselleşen Dünyada Göç ve Çocuklar

Türkiye 2000’li yıllardan itibaren giderek artan biçimde uluslararası göç alan bir ülke haline gelmektedir. Bu durum, Türkiye’nin kendi içinde genişleyen

emek talebiyle ve iktisadi gelişmesiyle ilgi olduğu kadar, dünyanın genel konjonktürüyle de ilgilidir. Bu konjonktür, taşımacılık ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve üretimin esnekleşmesi ile üretim ve tüketim pazarlarının ulus devlet sınırlarını aşip giderek ekonomileri ve kültürleri birbirine bağlaması, yani küreselleşmedir. Dünya bilimsel yazınında birçok çalışma (Acker, 2004; Schuerkens, 2003) göstermektedir ki, küreselleşmenin çelişkili etkileri bugün her ülkede gündelik hayatı kitleler için daha zor bir hale getirmektedir. Küresel ekonominin 2007 yılından beri derinleşen krizine (Yeldan, 2009) cevap olarak uygulanan politikalar sermayedar olmayan grupların, çalışma yaşamından sağlık güvencesine kadar birçok alandaki haklarını aşındırmaktadır. Öte yandan ekonominin küreselleşmesi sürecinde Güney-Kuzey ve Doğu-Batı ekseninde gelir dağılımı makası giderek açılmaktadır. Gelişen taşımacılık teknolojisi yıllar içinde insan hareketliliği imkânını arttırmıştır. Bu gerilimde geçim sıkıntısı içindeki bölgelerden görece zengin bölgelere göç, giderek artmaktadır (Atasü-Topcuoğlu, 2012a).

Göç hareketlerindeki bu artış, göçün bilimsel ve politik açıdan giderek daha çok tartışılan bir konu olmasını beraberinde getirmiştir. Göç, öncelikle erkekler ve emek göçü bağlamında tartışılırken, 1980'lerden itibaren kadınların göçü bilimsel yazındaki yerini almıştır. Göç araştırmalarının bireylere, öznelliğe ve ulus-ötesi ilişkilere odaklandığı 2000'lerde ise çocukların göçü tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü, yoksulluk ve ekonomik nedenlerin yanında, savaş ortamı gibi yaşam hakkını tehlikeye atan ortamlardan ve insan onuruna yakışmayan koşullardan kurtulmak için

bir çare olarak görünen göçe çocuklar da birer aktif eyleyici olarak katılmaya başladılar. Çocuklar sadece aileleriyle birlikte değil tek başlarına da (refakatsiz olarak) göç edebilmektedirler. Son yıllarda yayınlanan Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi kurumların raporları (Frontex, 2010; Mougne, 2010) ve bilimsel çalışmalar (Bean ve diğ., 2007; Edmonds ve Salinger, 2008) İsveç ve Hollanda başta olmak üzere birçok ülkeye gelen çocuk göçünü ve daha önemlisi giderek artan çocuk mültecilerin varlığını önemli bir sorun olarak ortaya koymaktadır.

Göçmen çocukların bir çoğu düzensiz göç içinde yer almaktadır. Bu kayıt-dışılık nedeniyle göçmen çocuklara dair küresel çapta kesin bir veri bulunamamaktadır; eldeki veriler olgunun minimum seviyesini yansıtır niteliktedir. Birleşmiş Milletler verilerine göre dünyada 214 milyon uluslararası göçmen bulunmaktadır ve bu rakam dünya nüfusunun %3.1'ine tekabül etmektedir (Zukang, 2009). Geçtiğimiz on yılda uluslararası göç içinde çocuk ve adölesan sayısı giderek artmaktadır (De Wenden, 2007). 2012 yılı istatistiklerine göre, 20 yaşın altındaki uluslararası göçmen sayısı 33 milyondur. Bunların, %34'ü (11 milyon) 15-19 yaş arasında, %26'sı (9 milyon) 10-14 yaş arasında; %22'si (7 milyon) 5-9 yaş arasında ve %18'i (6 milyon) 0-4 yaş arasındadır (UNICEF, 2012). Küresel göç çevreden merkeze doğru, gelişmemiş bölgelerden daha gelişmiş bölgelerde doğru ilerlemektedir. Genç göçmenlerin 20 milyonluk kısmı, yani yaklaşık 2/3'ü gelişmekte olan ülkelerde birikmektedir. 20 yaş altı göçmenlerin %20'si Afrika'da; %21'i Asya'da; ve %11'i Avrupa'da bulunmaktadır (UNICEF, 2012). Türkiye

uluslararası genç göçmen stoğunun yarısının biriktiği bir alandır. Türkiye, üç kıta arasında stratejik bir göç güzergahı ve Orta Doğu'da yükselen bir ekonomi olarak, genelde artan göç hareketlerinden ve özelden çocuk göçünden etkilenmektedir.

Türkiye'ye gelen göçlerde çocuklar

Türkiye'ye gelen göçlerde çocukların yer alması yeni bir olgu mu? Çoğumuz kendi ailelerimizin hikayesinden çocukların aileleriyle birlikte oradan oraya sürüklendiğini biliriz. Ancak dünya literatüründe konunun incelenmesi sınırlıdır ve genelde göçmen çocukların okul başarıları, dil becerileri (Diefenbach, 2005; Krohne, 2004; Pfaff, 1980) gibi konulara odaklanılmıştır. Yapılan tez ve indeks taramalarında Türkiye'de uluslararası çocuk göçüne odaklı bir çalışma tespit edilmemiştir. Kurumsal istatistiki veri taramasında 1980'ler ve 1990'larla ilgili özel bir çocuk göçü verisine rastlanmamıştır. Ancak Türkiye'nin kabul ettiği göç dalgaları göz önüne alınırsa, 1980'lerden beri Türkiye'ye hatırı sayılır miktarda göçmen çocuğun geldiği, ve burada yerleştiiği ya da bir süre burada yaşadıktan sonra başka bir yere gittiği tahmin edilebilir. Bu göçlerin başlıca örnekleri şunlardır: 1982 Afganistan'dan; 1989'dan beri Bulgaristan'dan (1995'te sayıları 603,000 geçen göçmen gelmiştir); 1994'ten sonra Çeçenistan'dan (gelen 1500 kadar kişi 2011 yılına kadar prefabrik evlerde yaşamışlardır) gelen göçler. Ayrıca, daha ziyade düzensiz göç alanı içinde 1990'lardan beri devam eden Gürcü, Azeri, Türkmen ve Ermeni göçleri mevcuttur. Yakın tarihte Suriye'den gelenler ve Türkiye'de üçüncü bir ülkeye gitmeyi bekleyen mülteciler de kendilerine has göç grupları olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bu grupların içinde tabii ki çocuklar, yani aileleriyle birlikte göç eden birçok çocuk vardır; birçok çocuk göçmen Türkiye'de büyüyüp yetişkinliğe ulaşmıştır. 2007 yılından beri karşılaşılan bir diğer grup da refakatsiz çocuk göçmenlerdir.

Türkiye'ye gelen göçlerdeki artış, düzenli göç verilerinden gözlemlenebilir. EGM (Emniyet Genel Müdürlüğü) verilerine göre, 2000 yılında 165047 adet verilen toplam ikamet izni sayısı, 2007'de 225208'e (Atasü-Topçuoğlu, 2012b) 2013'de ise 313692'ye (GIGM, 2014) yükselmiştir. Ancak gelen göçmenlerin yaş dağılımına ilişkin bir veriye ulaşılamamıştır. Kayıtlı çocuk göçmenlerin bir bölümü okula gitmektedir. Milli Eğitim Bakanlığından elde edilen verilerine göre 2011-2012 öğretim yılında kayıtlı toplam 13021 yabancı öğrenci bulunmaktadır. Bunların çoğunluğunu Afganistan, Irak, Azerbaycan, İran ve Bulgaristanlı çocuklar oluşturmaktadır. Ancak Türkiye'de bulunan okul çağındaki göçmen çocuk sayısına dair bir istatistik elde edilemediği için, eğitime katılımın etkinliğini gösteren resmi bir rakam da bulunmamaktadır.

Düzenli göç ile gelen (ikamet izni olan) gruba ilaveten bir de düzensiz göç ile gelenler bulunmaktadır. EGM verilerine göre, 2007-2011 yılları arasında kaçak göçmen olarak 120067 yetişkin ve 24569 çocuk göçmen yakalanmıştır. Yakalanan çocuk göçmenlerin toplam kaçak göçmenler içindeki oranı %17'dir. Bu rakam düzensiz göçte çocukların önemli büyüklükte bir grup olduğunu göstermektedir (Atasü -Topçuoğlu, 2012b). Bu rakamlara, 2012 yılından beri artarak gelen Suriyeli göçü dahil değildir. Resmi rakamlarda (GIGM, 2014) 500000 kişi olarak tahmin edilen,

geçici koruma altındaki Suriyelilerin de önemli bölümü çocuktur.

BMMYK (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) rakamlarına göre, 29 Şubat 2012 itibarıyla Türkiye’de 3372 sığınmacı çocuk bulunmaktadır; bunların 938’i 0-4 yaş, 1187’si 5-11 yaş ve 1247’si 12-17 yaş arasındadır (Yöney, 2012). Bu çocuklar Irak (1244 kişi), Afganistan (929 kişi), İran (465 kişi) ve Somali’den (225 kişi) gelmektedirler. Mülteci çocuklar ise toplam 4619 kişidir. Bunlardan 1230’u 0-4 yaş, 1732’si 5-11 yaş, 1657’si 12-17 yaş arasındadır. Mülteci çocukların ülkelere göre dağılımları ise şöyledir: Irak (1308 çocuk), Afganistan (1108 çocuk); İran (499 çocuk), Somali (306 çocuk) (Yöney, 2012). BMMYK rakamları hem aileliyle birlikte olan hem de tek başına göç eden mülteci ve sığınmacıları içermektedir. İç İşleri Bakanlığı verilerine göre, 2005-2012 yılları arasında ise, toplam 876 refakatsiz göçmen çocuk sığınma talebinde bulunmuştur (Atasü-Topcuoğlu, 2012b).

Türkiye’de giderek artan çocuk göçünün üç önemli doğurgusu vardır: (a) göçmen çocuklar hali hazırdaki bir müracaatçı grubu olarak çoğalmaktadır; (b) yereldeki çocuklar giderek daha sık farklı kültürlerin bir arada bulunduğu gündelik yaşam pratikleri içinde girmektedir; (c) göçmen çocukların Türkiye’ye yerleşme ihtimalleri de vardır. Dolayısıyla, göçmen çocuklar güncel sosyal politika ve sosyal hizmet sunumda ihmal etmememiz gereken bir grup haline gelmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’ye yönelen çocuk göçünün neden bir sosyal hizmet meselesi olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaçla çalışma, alan araştırmasına dayanarak, göçmen çocukların

Türkiye’deki durumlarını betimleyecek, bir müracaatçı grubu olarak göçmen çocukların uğradıkları çocuk hakları ihlallerini ve ihtiyaçlarını ortaya koyacak, göçmen çocukların genelci sosyal hizmet açısından nasıl ele alınabileceğini tartışacak ve sosyal hizmet ve sosyal politika açısından çözüm önerileri geliştirecektir.

YÖNTEM

Alan araştırmasında, göçmen çocukları bir müracaatçı grup olarak keşfetmek ve betimlemek, onların ihtiyaçlarını anlamak amaçlanmıştır. Bu amaçla uygun olarak keşfetmeye ve sınıflandırmaya yönelik, analitik ve yorumlayıcı bir araştırma stratejisi (Kümbetoğlu, 2005) izlenmiştir. Bu nedenle alan araştırmasında niteliksel yöntem kullanılmış; çocukların birer özne olarak tanıklıklarına doğrudan başvurulmuştur. Araştırmada gözlem ve derinlemesine mülakat teknikleri kullanılmıştır. Ailesi ile birlikte yaşayan çocuklarla görüşmek için hem ebeveynlerin hem de çocukların rızası alınmıştır. Afganistan, Irak, İran, Suriye, Kongo, Somali, Gana, Çeçenistan ve Ermenistan’dan gelen göçmen çocuklar ve aileleriyle (26 çocuk görüşmesi 6 ebeveyn görüşmesi) toplam 32 görüşme derinlemesine görüşme yapılmıştır¹.

Çalışma Grubu

Araştırmanın evreni düzenli ve düzensiz uluslararası göçle gelen ve halen Türkiye’de yaşayan çocuklardır.

1 Alan araştırması, Uluslararası Göç Örgütü tarafından yürütülen, “Göç Yönetimi için Bütüncül Politika Çerçevesinin Oluşturulmasında Türkiye’nin Desteklenmesi” projesi kapsamında desteklenmiştir.

Düzensiz göçü de kapsadığı için evrenin büyüklüğüne dair bir sayı bilinmemektedir. Yapılan nitel çalışmada elde edilen bulgular, tüm evrene genelebilir nitelikte değildir. Göçmen çocukları göç içindeki konumlarına göre dörde ayırmak mümkündür: (a) Türkiye tarafından kabul edilen göç dalgaları içinde gelmiş ve Türkiye’de kayıtlı göçmen statüsüyle yaşamakta olanlar; (b) kaçak göç etmiş, geçici bir süre Türkiye’de kaldıktan sonra dışarı gitmeyi planlayan ailelerin çocukları; (c) mülteci ailelerin çocukları, (d) kendisine refakat eden herhangi büyük olmadan tek başına göç eden refakatsiz çocuklar. Çalışmada her gruptan çocukla görüşülmüştür.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla gözlem ve derinlemesine mülakatlar yapılmış, mülakatlarda yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Araştırmanın Alanı ve Veri Toplama Süreci

Araştırma, başkent Ankara ve göçmen nüfusun en fazla olduğu il olan İstanbul’da yürütülmüştür. Araştırma dizayn edilirken, göç literatüründeki araştırmalar (Faist, 2000) göz önünde bulundurularak etnik nişlerin önemi dikkate alınmış, ve sahaya etnik nişlerle kurulan ilişkilerden doğru ulaşılmıştır. Hangi etnik nişlerin seçileceği ise, Türkiye’ye gelen belli başlı göç dalgaları analiz edilerek belirlenmiştir. Mart-Aralık 2012 tarihlerinde Ankara ve İstanbul’da yaşayan Afganistan, Irak, İran, Suriye, Kongo, Somali, Gana, Çeçenistan ve Ermenistan’dan gelen göçmen çocuklar ve aileleriyle (32 adet) derinlemesine görüşme yapılmıştır. Görüşülen çocukların yaşları

12-17 arasında değişmektedir. Tüm görüşmeciler, görüşülen tarih itibarıyla en az bir yıldır Türkiye’de yaşamakta idi. Görüşmeler, Türkçe ve İngilizce dillerinde yapılmıştır. Veriler, anlatılarda en sık karşılaşılan temalar olan göç etme nedenleri ve göç sürecinde yaşanan sorunlar etrafında analiz edilmiştir. Göçmenlerin kişisel bilgilerini kurumak amacıyla gerçek adları saklı tutulmuştur. Görüşmeler numaralandırmak yerine, geldikleri ülkelerle sıklıkla kullanılan ya da görüşmecilerin kendi seçtikleri takma isimlerle kodlanmıştır.

BULGULAR

Göç etme nedenleri - Hayatı değiştirmek için yola çıkanlar

Araştırma göstermektedir ki, çocukların göç etme nedenleri, çok çeşitlidir; bunların ağırlıklı çoğunluğunu ailenin göç etme nedenleri oluşturmaktadır; bu bulgu Edmonds ve Salinger’in (2008) araştırmasıyla uyumludur. Araştırmaya katılan çocuk göçmenler içinde, ailesiyle gelenlerin hepsi babanın kararları doğrultusunda yola çıkmışlardı. Bu aileler, ekonomik nedenler, savaş ortamından kaçma, ya da sığınmacılık nedenleriyle göç etmişlerdi. Bu durum görüşülen ailelerdeki geleneksel kültürlerde çocukların aileye dair kararlarda söz sahibi olmamasının bir yansıması idi. Yetişkin erkeğin karar alıcı olması halinin iki durumda geçerli olmadığı görülmüştür: (a) tek ebeveynli aileler, (bu şekilde Somalili bir aile ile görüşülmüştür; bu aile anne ve iki kız çocuğundan oluşmaktaydı ve annenin kararı ile Türkiye’de idiler); (b) tek başına hareket eden refakatsiz göçmen çocuklar (bunların çoğu göç yolculuğuna kendi rızaları ile çıkmışlardı). Refakatsiz göçmen çocukların anlatıları, çocuklar göç

etmeye karar verdiği zaman, neye göre ya da ne için göç kararını veriyorlar sorusuna ip uçları sağlamak açısından önemlidir. Mülakatlar gösteriyor ki, tek başına alınan göç kararında farklı olan neden eğitimidir; diğer nedenler, genelde ailelerin göç etme nedenleriyle çakışmaktadır, bu nedenler politik baskı, etnik dini çatışma ortamından uzaklaşma ve daha iyi hayat koşullarına ulaşmadır.

(a) Eğitim

Eğitim genelde, çocukların tek başına ve aile desteğiyle çıktıkları göç yolculuklarının nedeni olarak dile getirilmiştir. Ancak anlatılar, eğitime ulaşmanın her zaman kolay olmadığını, geçmişte daha da zor olduğunu göstermektedir.

“Ben aslen Türkiye’ye 1985 sonunda geldim. O zamanlar 15 yaşındaydım. Okumak için buraya geldim. O zamanlar gelenleri direkt okula almıyorlardı, sorun vardı. ... Onlar (tanıdıklar) bayağı uğraş verdiler bizi okula yerleştirmek için. Ama sonradan bize burada okumamızın imkansız olduğunu söylediler. Dediler ki, “sizi Kur’an Kursu’na yerleştirelim. Kur’an Kursu’nda okursunuz”. Bizi Bostancı Camii Kur’an Kursu’na götürdüler. 6 ay orada kalmış olduk. Ondan sonra Fatih Camii’ne getirdiler. Bizim amacımız Kur’an Kursunda okumak değildi. Ailemizden Kur’anı öğrenip gelmiştik. Bizim amacımız devlet okulunda okuyup adam olmaktı. O zamanlar olmadı. 10 ay sonra Mısır’a gitmek zorunda kaldık. Mısır’a gittik bizi kabul ettiler. Bursumuzu verdiler” (Abdül, Doğu Türkistan, 44)

Bu anlatıda eğitim amaçlı göçteki asıl hedefin örgün eğitime ulaşmak olduğu

ve temel kaygının eğitim ile daha iyi bir hayat kavuşmak olduğu anlaşılıyor.

Bazı çocuklarda ise eğitim, yola çıkmanın temel nedeni olmasa da Türkiye’ye geldikten sonra, ve burada bir süre kalan çocuklarda bir yan amaç haline gelebiliyor.

“Ailem Afganistan’dan İran’a göç ettik. O zaman küçüktüm. İran’da lise ikiye kadar okudum. Sonra İran’da daha fazla kalmadık, babam isini kaybetti, okula kaydımızı yapmadılar. Ben de buraya geldim. İşte Türkçe öğrendim, liseyi bitirmek üniversiteye gitmek istiyorum” (Muhammed, Afganistan, 17).

Milli eğitimin 2011 yılı genelgesi ile tanınan misafir statüsü ile göçmen çocukların eğitim kuruluşlarına yerleştirilmesi daha kolay bir hale gelmiştir. İlaveten, ülkeler arasındaki eğitim işbirliği arttıkça da gelen çocuk sayıları da artmaktadır. Milli Eğitim verilerine göre, 2011-2012 eğitim yılında, ilk ve orta öğretimdeki yabancı çocukların sayısı (5013 kız, 5888 erkek) ile lisede kayıtlı olanların sayısı (789 kız, 1331 erkek öğrenci) arasında anlamlı bir farklılık vardır. Bu da eğitimde ilerleme düzeyinin göçmen çocuklar arasında çok yüksek olmadığına işaret etmektedir. Öte yandan, lise eğitimine ulaşmada kız çocuklarının daha dezavantajlı olduğu görülmektedir.

(b) Politik baskı, etnik dini çatışmadan, savaş ortamından kaçmak

Mülteci ya da sığınma başvurusundaki ailelerin çocukları ve geçici koruma altındaki Suriyeli çocuklar bu grupta yer almaktadır. Bu bağlamda, geçici koruma altındaki bir Suriyeli, iltica başvurusu

olan bir Afganistanlı aileye ve mülteciliğin beş nedeninden biri olan politik görüşleri yüzünden tek başlarına ülkelerini terk etmek zorunda kalmış sığınma başvurusu sahibi üç Kongo'lu çocukla görüşülmüştür. Aşağıda da bir örneği görüldüğü gibi, ailesiyle birlikte savaş ortamından ya da çatışmadan kaçmak için göç eden çocukların anlatılarında, yola çıkma nedeni genelde sorgulanmadan bir "kader" gibi anlatılıyor: "şöyle oldu biz de yola çıktık". Bu anlamda geçmiş ve şimdiki yaşam, yola çıkma ile birbirinden ayrılan iki ayrı hikaye olsa da, geçmişin neden öyle olduğu çocuklar için uzun konuşulacak bir mesele değildi. Öte yandan politik nedenlerle gelen ve aileleriyle birlikte olan çocukların geçmiş anlatıları daha üzerine düşünölmüş kurgulardı. Ancak, görüşölen tüm çocuklar özellikle şimdi ve buradaki durumlarına ve geleceğe dair hayallerine odaklıydılar.

"Ben İnan'da doğdum. Afganistanlıyım. Afganistan'da savaş olduğu için, evimizi, malımızı, arabamızı zorla aldıkları için İnan'a göç ettik. Orada yaşamaya çalıştık, zorluklarla mücadele ettik. İnan bize oturma izni çıkartmadı, orada kaçak yaşıyorduk. Orada okula gidemedik. Bir kurum vardı orada. Sosyal hizmetler gibi. Orada gidip kurslarda falan okuyabiliyordum. Birinci sınıfa kadar okudum. Ondan sonra benim ailevi sorunlarım vardı. Ağabeylerim çok geri kafalı oldukları için sosyal hayatıma karışıyorlar. Mesela, şiddet uyguluyorlar bana. Ben bundan rahatsız oluyorum çünkü kendim dürüst bir kızım. Nerede en zaman güleceğim belli zaten. Benim bunları yapmayacağımı bile bile bana zulüm işliyorlar. Bana işkence

falan yapıyorlar. Ve ben Türkiye'ye geldiğimden beri kurslara gittim, okudum. Bir yere kadar çabaladım geldim. Şu an 6. sınıftayım. 7 ve 8'i şu an açıktan okuyorum ve zorlanıyorum tabii ki. Açıktan okuma zor. Kitapları veriyorlar, "al, oku, sınava gir" diyorlar. Ama ben yabancı olduğum için bilmiyorum. Temelim yok. Matematik, sosyal bilgiler falan benim için çok zor. Tam iki yıldır sınavı geçemiyorum yani. Sağolsun Zeynep Hanımlar, Sosyal Yardımlaşma bir derslane ayarladı. Dershaneye gidiyordum. Şu an yaz tatili, dersaneler kapandı. Annem-babam bana destek çıkıyor ama ağabeylerim dershaneye gitmemi istemiyor. Kendileri okumadıkları için benim de okumamı istemiyorlar. "Kızsın, okuyup da ne yapacaksın" diyorlar. Öyle bir mantıkları var. Gerçekten zor bir hayatım var benim. Ama yine de bunlara rağmen yaşamaya çalışıyoruz" (Hatıra, Afganistan 17).

Hatıra'nın ailesi Afganistan'daki savaş ortamından kaçmak için göç etmiş. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, çocuklar, geçmiş ve geçmişin sebepleri üzerinde şimdiye kıyasla daha az duruyorlar. Yukarıdaki alıntı yaklaşık iki saat süren görüşmede, Hatıra'nın geçmişe değindiği tek yerdir. Görüldüğü gibi oldukça kısa bir geçmiş değinmesinden hemen sonra anlatı kendi deneyimi üzerinden bugüne ve bugünkü sorunlara odaklanmaktadır. Anlatıların bu yönelimi, sosyal hizmet açısından nereden başlayacağımızı (buldukları yeden) bize gösteriyor: Geçmiş, çeşitli zorluklarla dolu idi, ancak şimdiki sorunlar önemli ve yakıcı, ve bunları dile getirmek, bunlara dair analiz ve çözüm üretmekte sosyal hizmet çok katkı sunabilir.

(c) Daha iyi hayat koşullarına ulaşma

Ekonomik göçmelerin hemen hepsini bu grupta değerlendirmek mümkündür. Örneğin, son yıllarda gelen Gürcü ve Azerilerin (Dedeoğlu ve Gökmen, 2011) göçünü bu grupta kategorize edebiliriz. Ekonomik amaçlı göç daha ziyade aile ile birlikte çocukların da 'sürüklendiği' bir hareketlilik olarak karşımıza çıkmaktadır. İlaveten 15 yaş üstü çocuklar daha iyi hayat koşullarına ulaşmak için, tek başlarına göç yoluna çıkabiliyorlar (Riittersberger-Tılıç ve diğ., 2013). Literatürde (Bhabha, 2008; Crowley, 2006) refakatsiz küçükler, ya da refakatsiz göçmen çocuklar olarak adlandırılan bu çocuklar, genelde yolda çalışarak para biriktirip önce kendi buldukları bölgelerin merkezine daha sonra daha gelişmiş merkez bölgelere doğru yola devam etmeyi amaçlıyorlar. Ekonomik nedenlerle yola çıkan göçte çocukların sıklıkla başlarına gelen sorunlardan birisi çocuk işçiliğidir. Özellikle çocuk, refakatsiz göçmen ise, ve tespit edilip hakkında koruma kararı alınmamış ise, yani tek başına hayatta kalmaya çalışıyor ise, çocuk işçiliği, bir yoksullukla mücadele ve hayatta kalma stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatta kalmak için çalışmak zorunda kalan çocuklar, en kötü koşullardaki çocuk işçiliğine ve istismara çok daha açık bir risk grubu oluşturmaktadırlar.

Göçmen çocukların yaşadıkları hak ihlalleri - Yola çıkınca değişen hayatlar

Araştırma göstermektedir ki, aileler ve çocuklar hayatlarını değiştirmek için göç yoluna çıkıyorlar, ancak göç serüveninin kendisi de hayatları değiştiriyor. Göçmen çocukların göç öncesinden başlayarak her aşamada, yaşama,

gelişme, örgütlenme ve fikir özgürlüğü hakları ihlal edilebilmektedir. Söz konusu hak ihlallerini iki temel süreçte sınıflamak mümkündür:

- A. Göç öncesi süreçte karşılan riskler ve hak ihlalleri
 - a. Şiddet, silahlı çatışma, yoğun toplumsal baskı yüzünden yaşam hakkının ve beden bütünlüğünün tehlikeye girmesi, fikir ve ifade özgürlüğünün engellenmesi genel olarak tüm hakların engellenmesi
 - b. Yoğun ekonomik sıkıntılar sebebiyle sağlıklı olmama, temiz içme suyu, besleyici gıda, temiz ve güvenli çevre, sosyal güvenlik, uygun yaşam standartları gibi hakların engellenmesi
 - c. Kötü beslenme nedeniyle gelişim haklarının engellenmesi
 - d. Eğitim verilememesi ya da yarıda kesilmesi nedeniyle eğitim hakkının engellenmesi
- B. Yol boyunca, geçiş bölgelerinde ve varış noktasında karşılaşılan riskler ve hak ihlalleri

"Tabii. İran'dan buraya kaçak geldik. İran'da önce bizi bir arabaya bindirdiler, sınıra kadar getirdiler. Sınırdan sonra araba olmadığı için dağlardan dönerek gitmek zorunda kaldık. Gece saat üç gibi yola çıktık. Yol karanlıktı. Kaçak kişiler falan vardı. Giderken bir kadının bebeği kucağından düştü. Öldü çocuk. Kadının bağırıyordu, "çocuğumu verin" diye. Kaçakçı, "bağıırırsan seni de buradan aşağıya atarım" dedi. Çok zor şartlar altında gelmeyi başardık. Yürüdük, yürüdük, sabahladık" (Zainab, Afganistan, 17).

Görüşmelerin hemen hepsinde, Zainab'ın anlattığı, “karanlık”, “korku ve endişe verici” yollarda ölüme kadar uzaman çeşitli risk ve hak ihlalleri anlatılmıştır. Anlatılarda bahsi geçen riskleri ve hak ihlalleri, on başlık altında sınıflamak mümkündür.

a. Kötü beslenme ve hijyenik olmayan, halk sağlığına aykırı koşullarda barınma:

Kötü beslenme, hem anlatılarda, hem ev gözlemlerinde, ama en çarpıcı olarak da çocukların fiziksel görünümlemlerinde gözlemlenmiştir. Özellikle kaçak konumdaki göçmenlerin işsiz ya da kötü koşullarda ve düşük ücretlerle çalışıyor olmaları, ciddi bir yoksulluk ve yoksunluk sorununu beraberinde getirmiş, neticede çocuklar protein ve vitamin açısından düşük beslenme düzenlerine maruz kalmışlardır. Fiziksel gelişimde gerilik, görüşülen birçok çocukta gözlemlenmiştir. İlâveten, genel olarak yaşanan ortamlar çok kalabalık ve temel hijyen malzemelerinden yoksundur.

b. Ebeveyn kaybı, yalnız kalma:

Özellikle tek başına gelenler için aileye özlem sıklıkla dile getirilen bir tema olarak belirmiştir.

“En çok annemi özleyorum.” (Muhammed, Afganistan, 17)

İki yıldır Türkiye’de yaşayan 17 yaşındaki Muhammed’in dile getirdiği aileye özlem, tek başına refakatsiz göç eden sekiz görüşmecinin de anlatılarında yer almıştır. Ailenin ölmüş olduğu durumlarda, çocuklar özlemin yanında yoğun bir kayıp ve yalnızlık duygusu da yaşamaktalar. Bu bulgu, refakatsiz göçmen çocukların aileleriyle birlikte olanlara göre psikolojik olarak daha incinebilir olduğunu gösteren çalışmaları (Hicks

ve diğ. 1993; Bean ve diğ., 2007) destekler niteliktedir.

“Göçmen deyince aklıma gurbet, ızdırıp geliyor. Ben Türkiye’de kendimi hiçbir zaman vatanımda hissetmedim” (Ahmet, Çeçenistan, 35)

Öte yandan 14 yıldır Türkiye’de yaşayan iki çocuk sahibi Ahmet’in deneyimi, Türkiye’de geçirilen zaman arttıkça kök aileye duyulan özlemin azalmadığını göstermektedir.

Yetişkinlerin desteği olmadan, yabancı bir ülkede tek başına hayatta kalmaya çalışmak, çocuklar için zorlayıcı bir deneyim olduğu kadar birçok hak kaybı ve ihlaline de açık olmak anlamına gelmektedir.

c. İnsan ticaretine maruz kalma:

Kimi zaman çocuklar değişik vaatlerle de göç yoluna çıkmak için kandırılıyorlar. Kimi zaman tek başına yoldayken istemedikleri işlerde çalıştırılıyorlar. Çocuk gelin olarak göç ettirilen kız çocukları bu bağlamda dikkat edilmesi gereken bir husustur. Evlendirilen göçmen çocuklar, kimi zaman para karşılığı da satılabilmektedirler. Bu çocuklar özellikle cinsel sömürüye ve çocukken hamilelik riskine çok açık olmakta, yansırı, sağlık ve eğitim gibi birçok hakkın ihlalini yaşamaktadırlar².

2 Bu araştırma dahilinde göçmen çocuk gelinlerle mülakat yapılmamıştır. Ancak bu çocukların varlığı medyada geniş yer bulmaktadır. Örneğin, Malatya’da Valilik koordinasyonunda Uzm. Dr. Meryem Özlem Kütük tarafından yürütülen Suriyeli çocuk gelineler psikolojik destek çalışması gibi projeler (ki bu proje de 13-18 yaş arası 70 çocuğa ulaşıldığı belirtilmektedir) durumu kanıtlayan vakalardır. (detay için bkz. <http://www.malatyaaguncel.com/suriyeli-cocuk-gelinlere-psikolojik-destek-131284h.htm>)

d. Çocuk işçiliği ve en kötü koşullarda çocuk işçiliğine maruz kalma:

“Gidip tenis oynarsın mesela, arkadaşlarınla çarşıya gidersin mesela, judoya gidersin mesela. Ama benim param fazla olmadığı için, bu yüzden çalışmam lazım. Gene mesela, şimdi yaz geldi, elbise almam lazım ama param yok, o yüzden çalışmaya gidiyorum.” (Raşit, 15, Afganistan)

Refakatsiz göçmen çocuklar sıklıkla çocuk işçiliğinin en kötü uygulamalarına maruz kalabiliyorlar. Örneğin İstanbul’da tekstil ya da deri atölyelerinde çalışan göçmen çocuklar, yerli çalışanlara göre daha düşük ücret aldıklarını, kimi zaman ise ücret alamadıklarını sıklıkla dile getirmişlerdir.

Ebeveynin olmadığı durumda göçmen çocuklar yakınlarının sömürsüne de maruz kalabiliyorlar. Örneğin, Bekir’in ebeveynleri Afganistan’da öldürülünce, ablasıyla birlikte İran’a kaçmıştır, ablası burada tanıştığı bir gençle evlenmiştir. Abla açısından hayata tutunma ve uyum içeren bu deneyim kardeşi için emek sömürsü getirmiştir:

“Orada İran’da biraz sıkıntı vardı. Mesela eniştem biraz büyük olduğum için çalışmaya götürüyordu, diyordu çalışman gerek. Çünkü şu ana kadar ben senin paranı verdim, herşeyine kadar, bundan sonra sen kendin verirsin. Ondan sonra beni fabrikaya götürüyordu, taş fabrikası. Taş kesiyorduk. Orada çok zordu, ben çalışmam, çok dövüyordu beni. O zaman 15 yaşındaydım, 14 gibi falan. Sonra ben çok zor geliyordum, benim pek yapabileceğim bir şey yoktu, illa ki kaçayım ondan

sonra biliyordum ki eniştem parama el koyuyor, para çaldım. Sonra kaçtım Türkiye’ye geldim. Türkiye’ye geldim buraya polis yakaladı beni. (Bilal, Afganistan, 17).

Görüşülen 26 göçmen çocuğun dört tanesi dışındaki bütün çocukların işçilik deneyimi olmuştu. Bu çocukların bazıları, Türkiye’de tarımda, tekstil atölyelerinde, ‘callshop’ dükkânlarında, lokantalarda çalışmışlardı; bazıları ise ara sıra bar ve eğlence yerlerinde müzisyenlik yapmış, diğerleri sokaklarda işportada birşeyler satmışlardı. Göçmen çocukların işçilik deneyimlerine, sadece bu araştırmada değil, konusu göçmen çocuk olmayan, ancak göçmen işçiliği olan diğer alan çalışmaları da (Dedeoğlu ve Gökmen, 2011; Dağdelen, 2008) rastlanmıştır. Bu da kayıtdışı ekonomide çalışan göçmenler arasında çocuklarla karşılaşmanın sürpriz olmadığını gösterir.

e. Eğitimin sekteye uğraması:

Devletin şimdilerde yürüttüğü yabancı öğrenci projeleri haricinde (ki yapılan literatür taramasında bu projelerle gelen öğrencilerin başarı durumları ve burada kalış süreleri hakkında bir değerlendirmeye rastlanmamıştır) ailesiyle ya da tek başına göç eden çocukların Türkiye’de eğitime katılmalarının genelde sorunlu olduğu sıkça dile getirilmiştir.

Mülakatlar gösteriyor ki, genel olarak göçmen çocuklar eğitim hakkından faydalanamıyorlar. Bu durumun çocukların okula intibakında, ve dolayısıyla devam etmesinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Eğitim hakkından yararlanmadaki sayısal düşüklük ve güçlükler, kurumlarda bakım alan refakatsiz göçmen çocuklarla ilgili bir başka

alan araştırmada da (Rittersberger-Tılıç ve diğ, 2013) tespit edilmiştir. Okula gidebilenler içinde ise, dil bilmedikleri ya da az bildikleri için, ya da geldikleri yerdeki sorunlardan ötürü eğitimleri aksadığı için genellikle yaşlarının gerektirdiğinden daha küçük sınıflara devam etmektedir.

Eğitime katılmama genel bir sorundur; ancak eğitime katılmakla da sorunlar çözülememektedir.

“Okulda çok kalabalık oldukları için kavga ediyorlar. Okulda müdür de Somalilere ‘siz Türkçe bilmiyorsunuz’ diyor” (Aise, Somali, 12).

Mülakatlar gösteriyor ki, göçmen çocuk için, diğer çocukların yanında “yabancı” olmak, aksanlı konuşmak, hızlı konuşulanları anlamakta güçlük çekmek, farklı görünmek, çeşitli dışlanma pratiklerine maruz kalmak anlamına gelebiliyor. Bu noktada birçok okulda, öğretmenlerin duruma yaklaşımlarının bireysel inisiyatifleriyle sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Oysa, bu tür durumlar için okullar ve öğretmenler, yabancılara Türkçe öğretimi, çok kültürlü ortamlarda çalışma gibi çeşitli konularda programlarla desteklenmelidir.

f. İhtiyaç anında tıbbi yardım alamama:

Kayıtdışı göçmen olmanın genel olarak getirdiği bu sorundan çocuklar da kendi paylarını almaktalar. Kayıtlı göçmenlerde durum farklıdır, onlar yabancı kimlik numaralarıyla sağlık sistemine ulaşabilmektedirler.

g. Psikolojik sorunlar:

Son zamanlardaki çalışmalarda alan araştırmaları (Hicks ve diğ, 1993; Stevens ve Vollebergh, 2008), tüm göçmen

çocukların, yaşadıkları değişim ve yeni ülkeye uyum nedeniyle yoğun stres yaşadığını ortaya koymuştur. Araştırmada elde edilen bulgular bu çalışmaları desteklemektedir. Birçok çocuk göç yoluna çıkmadan önce ülkesinde şiddete maruz kalma ya da şiddete tanık olma ya da bir yakınını kaybetme gibi travmatik deneyimler yaşamaktadır. Bu gibi durumlarda göçmen çocukların psiko-sosyal desteğin ötesinde terapi desteğine de ihtiyaçları olmaktadır. Travmatik deneyimi olmayan göçmen çocuklar ise, ailenin göç etmesiyle birlikte birdenbire alıştıkları düzenli bir hayattan çıkarılıp, başka bir ülkeye, düzenin olmadığı başka bir hayata getirilmekte; ve bu nedenle psiko-sosyal desteğe ihtiyaçları olmaktadır. Kimi zaman ise ailelerin travmaları çocukları zaman içinde etkilemektedir. Örneğin, İranlı iki mülteci ailede gözlemlendiği gibi, ebeveynler yabancı dil bilmeyince, dertlerini anlatmakta ve özellikle sığınma sürecindeki mülakatları yapmakta sorun yaşıyorlar; aileler sığınma süreci uzun olduğu için bekliyorlar, bu sırada çocuklar dil öğreniyor, her zaman tercüman bulunmadığı durumlarda, kimi zaman mülteci ailelerin çocukları tercümanlık görevini üstlenerek yaşlarına göre çok ağır hikayeleri defaatle anlatmak zorunda kalıyorlar ve psikolojik olarak ailelerin yüklerini yüklenmek durumunda kalabiliyorlar.

Görüşülen çocukların bazılarında, özellikle politik baskı etnik dini çatışma ortamlarından gelenlerde, uyku bozuklukları, baş ağrısı, genel isteksizlik gibi şikayetler gözlemlenmiştir. İlaveten, ergenlik döneminde olan çocuklarda, öfke, depresyon, uyku bozuklukları, sıklıkla kabus görme mülakatlarda dile getirilmiştir.

h. Haklarını bilmeme ve sorunları çözmek için gerekli mercilere ulaşamama:

Mülakatlar gösteriyor ki, göçmen çocuklar genel olarak Türkiye’de hakları olduğunu, çocuk hakları olduğunu bilmiyorlar. Bu durum ailelerin kültürel ve ekonomik durumları ile de ilişkilidir, ancak hali hazırda göçmenler için çocuk hakları ve Türkiye’de göçmen çocukların faydalanabilecekleri olanaklar ve hakları ile ilgili kendi dillerinde bir doküman olmamasıyla da süregitmektedir. Bu bilgi eksikliği ve dil sorunundan dolayı da, göçmen çocuklar ve çocuklu göçmen aileler herhangi bir sorun ya da ihtiyaç için nereye başvurulabileceğini bilmemekte, sosyal yardımlardan faydalanamamakta, bu konuda desteğe ihtiyaç duymaktalar.

i. Haksız yere alıkonma:

“Yunanistan’a gitmek, oraya giderken Edirne’de yakaladı bizi polis. Sonra polis bizi Kırklareli’ne yolladı zindana. Dört ay zindanda kaldım ben, bir de yabancılar vardı. Orada kaldım, ondan sonra şey, beni bıraktılar, şey Türkiye’de kalma izni verdiler ben de kaldım” (Bekir,17, Iraklı).

Yakın geçmişte, özellikle tek başına göç eden çocuklar yani refakatsiz göçmen çocuklar için geçerli yasal çerçeve olan iki genelgenin³ uygulanmasında

iyileştirilmeye gerek duyulduğu, yurtdaki göz altı deneyimlerinden de anlaşılmaktadır.

j. Aile içi şiddete karşı korumasız kalma:

Kimi zaman göçün getirdiği zorluklar, göçmenlerin geldikleri ataerkil kalıplarla birleşiyor ve aile içi şiddeti tetikliyor.

“İran’ın kültürüyle, buranın kültürüyle yetiştirildim. O yüzden ailemden tamamen farklıyım. Sosyalim. Onlar gibi psikolojim bozuk değil. Onlar ayrı zulüm görmüşler küçüklüğünde. Onun için psikolojileri normal değil. Çünkü bir insan sinirlendiğinde önündeki vazoyu karşısındakinin kafasına fırlatır mı? Fırlatmaz, kafası kırılır diye düşünür kendi kendine. Ama onlar için öyle değil. O fırlatır. Geçenlerde kaburgamı kırmışlardı. Kırmak değil de çatlamıştı. İki kaburgam çatladı. Oturuyorduk, konuşuyorduk. Ben ağladım, dedim ki “ben ne yaptım da sen bana böyle davrandın?” (Hatıra, Afganistan, 17).

Göç, özellikle kaçak göçmen statüsü, aile içi şiddete maruz kalan fertlerin devlet korunmasından yararlanmasını imkansız kılıyor. Bu imkansızlık, yoksulluğun ve kültürün getirdiği aileye tutunma ‘mecburiyetiyle’ birleşiyor. Sonunda kimi vakalarda aile içi şiddet günlük yaşamın bir parçası haline gelebiliyor.

Yukarıda tespit edilen on temel hak ihlali ve riskin süregitmesinde önemli bir etken vardır. O da Türkçe bilmeme durumudur. Dil sorunu çocukların genelde en çok bir - iki yıl içinde aştıkları bir sorun olarak gözlemlenmiştir. Göçmen çocuklar ister aileleriyle ister refakatsiz olsunlar, gündelik yaşam içinde dili

³ Burada söz konusu olan iki genelge, 2006 yılında İçişleri Bakanlığı 57 Sayılı Genelgesi ve 2010 yılında eski Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumunun (SHÇEK) 2010/ 03 sayılı genelgesidir. Bu genelgeler, konuyla ilgili Türkiye’deki yasal çerçeveyi oluşturmaktadır. Ancak, bu yasal çerçeve 2014 Nisan ayında 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun (YUKK) yürürlüğe girmesinden sonraki süreçte değişebilir.

rahatlıkla öğrenebiliyorlar. Ancak yine de dili öğrendikleri süre zarfında kendilerini ifade etme sorunu yaşamaktalar. Dil bilmeme, Türkiye’de eğitimin sekteye uğraması, iletişimsizlik nedeniyle çocukların haklarını öğrenememeleri, ve hakları olan sosyal hizmetlere ulaşamamaları sorunlarını da beraberinde getirmektedir.

TARTIŞMA

Sosyal Hizmet ve Göçmen Çocuklar

Göçmen çocukları ve onların sorunlarını düşünürken, özcü bir perspektiften yaklaşım, “göçmen oldukları için sorunları vardır” sonucuna ulaşmak, konuyu sosyal hizmet açısından irdelememizi engeller; çünkü, göçü sorunların tek nedeni konumuna getirir. Bu durumda “sorunları engellemenin yolu da göçü engellemekten geçer” anaakım fikrine ulaşırız. Nitekim, özellikle konunun mevzuat boyutu göçü kısıtlama yaklaşımı üzerine kuruludur (Atasü-Topçuoğlu, 2012b). Oysa, kısıtlayıcı göç politikaları, göç koşullarını zorlaştırmakta, düzensiz göçü arttırmaktadır. Düzensiz göç, göçmenler açısından her zaman daha zorlu koşullar ve korunmasızlık demektir. Kısıtlayıcı politikalarla tetiklenen düzensiz göç, göçmen çocuklar açısından çok daha zorlu koşullarla başa çıkma gereğini, risklere daha fazla açık olmayı ve korumadan yararlanma şanslarının azalmasını getirir. Kıscası, meseleye sadece göç açısından bakmak, yeterli değildir.

“Sosyal hizmet, başlangıcından beri insan ihtiyaçları karşılama, insan potansiyel ve kaynağını geliştirme üzerine odaklanan bir meslek ve disiplindir” (Birleşmiş Milletler, 1997 akt. Şahin, 2002:143). Sosyal hizmetin bütüncül yaklaşımı ve mesleki odakları ile

göçmen çocukları tartışmak, konuyla ilgili bilimsel yazına normatif ve pratik yeni bir eksen getirecektir.

Giriş bölümünde kısaca betimlenen küreselleşmenin getirdiği ekonomik eşitsizlikler içinde artan göç hareketlerine çocukların da katılması olgusuna sosyal hizmet mesleğinin iki odağından (sosyal adalet ve insan haklarından) doğru baktığımızda durum şöyle gözükür: Hem ülke içinde hem ülkeler arasındaki sosyal adaletsizliğin derinleştiği bir ortamda insan hareketliliği giderek artmakta ve artık çocukları da içermektedir. Bu noktada sosyal hizmet mesleğinin etik ilkeleri, göçmen çocuk olgusunun insan hakları çerçevesinde değerlendirilmesi, göçmen çocukların çocuk haklarının sağlanabilmesi için, mikro, mezo ve makro (sosyal politika ve bilimsel yazın) düzeylerde müdahaleler geliştirmeyi gerektirir. Tüm müdahaleler (gerek tasarı gerek uygulamayla) insan haklarının göçmen çocuklara sağlanmasına yönelik çabaları olmalıdır.

Göçmen çocukları sosyal hizmet açısından irdelerken hak temelli ve bütüncül bir yaklaşım geliştirmemiz gerekmektedir. Bu yaklaşımında, (a) göçmen çocukların çocuk hakları tartışmanın merkezine alınmalıdır; (b) göçmen çocukların sorunlarını tetikleyen risklerin ve insan hakları ihlallerinin neler olduğunu oraya çıkartılmalıdır; (çünkü bu riskler ve hak ihlallerinin sıraladığımız zaman, göçmen çocukların sorunlarını doğrudan etkileyen nedenleri bulmuş oluruz) (c) önleyici ve koruyucu sosyal hizmet müdahaleleri geliştirilmelidir. Bu çalışma en başından göçmen çocukları ve çocuk haklarını odağına almıştır, bu çocukları bir müracaatçı grubu olarak tanımlamıştır. Çalışma, bulgularını

serimlerken, çocukların yaşadığı risk ve hak ihlallerini ortaya çıkartmıştır. Bu bölümde ise, göçmen çocukların ihtiyaçlarını sınıflandırılacak ardından, sosyal hizmet ve sosyal politika önerileri geliştirecektir.

Göçmen Çocukların Türkiye’de Geçirdikleri Zaman Zarfındaki İhtiyaçları

Bu çalışmanın amacı, göçmen çocukları sosyal hizmetler açısından bir müracaatçı grubu olarak dikkate getirmek, ve uygulamalı bir bilim olan sosyal hizmetin ruhuna uygun olarak, alan araştırması ile tespit edilen somut ihtiyaçlara yönelik uygulamaya dönük bazı öneriler öne sürmektir. Bunun için bir ihtiyaç analizi yapılabilir. Bu ihtiyaç analizinden başlayarak somuttan soyuta doğru ya da pratik ihtiyaçlardan sosyal politika ve bilimsel tartışma alanına doğru bir takım çıkarımlarda bulunabiliriz.

Alan araştırmasının bulguları, kimi zaman iskânli kabul gelmiş, kimi zaman sığınma sürecinde olan, kimi zaman ise kaçak ya da vize ihlali ile burada bulunan göçmen çocukların genelde bir takım temel ihtiyaçları olduğunu ortaya koymaktadır.

- i. Güvenli bir yerde barınma:* Yapılan tüm görüşmelerde, barınmanın sürekli olmaması sorunu ve dolayısıyla bir güvensizlik gündeme gelmiştir. İlaveten barınılan yerlerin aşırı kalabalık, hijyen ve ısınmadan yoksun, halk sağlığı ve çocuk gelişimi açısından elverişsiz mekanlar olduğu tespit edilmiştir.
- ii. Asgari beslenme:* Araştırmaya katılan göçmen anneler yiyecek sıkıntısını açıkça dile getirmişlerdir.

Ayrıca görüşülen bazı çocukların fiziki görünüşü yaşlarından çok daha küçük gözükmetedir. Kötü beslenme göçmen çocuklar açısından belirgin bir sorundur.

- iii. Dil öğrenimi desteği:* Türkçe öğrenmek, eğitim hakkının sağlanmasında, ayrıca sosyalleşme arkadaş edinme gibi çocukluğa dair temel meseleleri çözmekte çok gereklidir. Belediyeler ve halk eğitimi bünyesinde sağlanan Türkçe kursları okuma yazma bilmeyen ancak Türkçe bilen yetişkinlere yönelik olarak tasarlanmıştır. Bu kursların özellikle uydu kentlerde, yabancılara Türkçe öğretme biçiminde olanlarına ihtiyaç vardır.
- iv. Eğitime erişim:* Yabancı kimlik numarasının kısa sürede alınamaması ve benzeri sebeplerle e-devlet sistemi içinde okula kayıt olma işlemlerinde sorunlar tespit edilmiştir.
- v. Sağlık hizmetlerine erişim:* Hem hastalıklara müdahale ve ilaç temini, hem de koruyucu önleyici sağlık hizmetlerine erişim bir gereksinimdir.
- vi. Psiko-sosyal destek:* Göç en iyi koşullarda bile çocuklar açısından yakın ve uzak sosyal çevrenin değişmesi demektir. Göçe sebebiyet veren durumlar ise çocuklar açısından başlı başına yaralayıcı olgular olabilirler. Bu gibi nedenlerle göç süreci içindeki çocukların psiko-sosyal yönden desteklenmesi, onların yeni çevre ve koşullara hızlı adaptasyonunu sağlamak, süreçten yara almadan (ya da en az hasar ile) çıkmaları açısından gereklidir.
- vii. Hukuki destek:* Kısaca göçmenlerin ülkedeki hakları ve yükümlülükleri

konusunda bilgilendirmesidir. (Özelikle refakatsizler ve sığınma talebindeki ailelerin çocukları için, yasal süreçleri hakkında bilgilendirme ve danışmanlık hizmetleri, hem birçok göçmenin kayıtlı hale gelmesi, hem insan haklarının sağlanması hem de göç süreçlerinin daha iyi yönetilebilmesi açısından gereklidir.)

viii. Çalışmanın düzenlenmesi: Kaçak çalışmanın ve en kötü koşullardaki çocuk işçiliğinin önlenmesi, mesleki eğitimlere katıma olanağı sağlanması gerekmektedir.

ix. *Aile içi şiddet karşı önleme ve koruma çalışmaları*: Yukarıda da değinildiği gibi, çocuklar aile içi şiddete maruz kalabiliyorlar. Aile içi şiddete karşı hem bilinçlendirici ve önleyici hem de korunmaya yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Sosyal hizmet müdahalesi açısından göçmen çocuklar nasıl ele alınabilir?

Genelci sosyal hizmet yaklaşımı (Miley ve diğ., 1996), göçmen çocukları bireysel olarak ve çevreleri içinde ele almamızı sağlar. Alan araştırmasında, göçmen çocukların çeşitli risklere ve korunma mekanizmalarına tabii oldukları, ve bu koşullara göre değişen farklı uyum süreçleri yaşadıklarını gözlemlenmiştir. Göçmen çocukların, gelişim ve yetişkinlik dönemlerindeki bio-psiko-sosyal sağlığı ve açık oldukları riskler, ilişkide oldukları sistemler ve yararlanabildikleri korunma mekanizmalarına göre değişmektedir. Sistem kuramına (Sheafor ve Horejsi, 1988) dayanarak, göçmen çocukları üç entereaktif sistem içinde düşünebiliriz: Çocuk (müracaatçı sistemi), aile sistemi,

ve topluluk sistemi. O halde, göçmen çocuklara yönelik sosyal hizmet müdahaleleri üç sistemi güçlendirecek şekilde tasarlanabilir.

Çocukları güçlendirmek temel hedef olmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz genel ihtiyaçlar, her çocuk için farklı düzeylerde yaşanmaktadır. İhtiyaçları genelileştirmek konuyla ilgili sosyal politika ve sosyal hizmet müdahalelerinin temalarını belirlemek için gereklidir. Uygulama düzeyinde, her çocuk için özel vaka bazlı değerlendirme ve çocuğun en yüksek yarını gözeten müdahale stratejileri geliştirilmelidir.

Aile, göçmen çocuklar için çok belirleyici bir kurumdur. Ebeveynler birlikte olmak, ebeveynlerin, eğitim ve iş durumları çocukların günlük yaşantılarını ve geleceğe ilişkin şanslarını önemli ölçüde belirlemektedir. Yasal statüde olan ebeveynlerin çocukları, okula gitme, sağlık hizmeti almada daha şanslı bir durumdadır. Çalışmalar (Landale ve diğ., 2011) gösteriyor ki, genelde tek ebeveynli ailelerde, yoksulluk sorunu daha ağır yaşanıyor. Aile sisteminin güçlendirilmesi, göçmen çocukların çocuk haklarının sağlanması açısından önemlidir. Göçmen aileler için psiko-sosyal ve hukuki danışmanlık mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir. Çocuklar açısından aile sistemi önemli bir sistemdir ancak her vakada olumlu bir sistem olmayabilir. Göçmen çocukların aileleri tarafından ihmale ve istismara uğradıkları zaman tespit edilmelerini ve korunmalarını sağlayacak mekanizmalara ihtiyaç vardır.

Sosyal hizmet hem bireye hem çevresine eş zamanlı olarak odaklanır (Duyan, 2003). Göçmen çocukları sadece aileleri değil, daha geniş çevresi içinde de

düşünmek, göçmen toplulukları da ele almak gerekmektedir. Göçmen toplulukların güçlenmesi, hakların bilincinde olmaları, sivil toplumda kendi seslerini duyurabilmeleri önemlidir. Göçmenlerle bir arada yaşamak, giderek Türkiye'nin çok daha fazla ilinde artan bir olgudur. Sadece mülteciler açısından düşünürsek, 61 adet uydu il bulunmaktadır. Ev sahibi toplum ve göçmen topluluklar arasında uyum sağlanması, bir sosyal politika ve sosyal hizmet meselesidir. Çünkü sosyal hizmet mesleğinin ana amacı, bireylerin ve tüm toplumun refahını arttırmak, yaşam kalitesini iyileştirmektir (Şahin, 2002). Göçmen çocukların insan haklarının sağlanması ve gelişimlerini sağlıklı olarak yaşayabilmeleri için, çok-kültürlülük, entegrasyon, bir arada yaşama gibi temaların sosyal politikalar eksenine taşınması gerekmektedir.

Göçmen çocuklarla ilgili olarak geliştirilecek sosyal politika ve hizmetler, bireysel olarak göçmen çocuklara, göçmen ailelere, göçmen topluluklara ve genel olarak Türkiye toplumuna hitap edebilecek farklı şekillerde uygulanabilir olmalıdır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sosyal hizmet açısından baktığımızda, göçmen çocuklar yeni bir müracaatçı grubu olarak karşımızda durmakta ve giderek sayıları artmaktadır. Esas itibarıyla son yirmi yılda Türkiye giderek göç alan bir ülke haline gelmiş, ve içine aldığı yeni nüfus gruplarını yönlendirmek ve yönetmek giderek yoğunlaşan bir gereklilik halini almıştır. Göç bir dışpolitika meselesi olmanın ötesine geçmiştir. Göçmenler bir sosyal politika meselesi, sosyal hizmetlerin de ilgilenebileceği gereken incinebilir bir toplumsal

grup olarak belirmektedir. Bu konjonktürde öncelikle göçmenler içinde daha incinebilir olan, kayıt-dışı göç alanında ki kadınlar ve çocuklar gibi alt gruplar, hak ihlallerine daha açık olmaları, kimi zaman vücut bütünlüklerini dahi tehdit eden emek ve beden sömürüsüne maruz kalma riski taşımaları açısından, sosyal hizmetlerin öncelikle eğilmesi gereken müracaatçı grupları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Sosyal politika ve sosyal hizmet bilimsel yazınında, anılan grupları daha fazla tartışmamız gerekiyor; bu makale sosyal hizmet alanındaki akademisyenlerin ve sosyal politika bürokratlarının dikkatini göçmen çocuklara çekmek çabasını yansıtmaktadır.

Göçmen çocukları ele almak sosyal hizmetler sisteminde yeni bir alan açılmasını sağlayabilir. İlaveten, bilimsel düzeyde, sosyal hizmet açısından göçmen çocukları tartışmak normatif bir bakış açısı gerektirir. Olguya sosyal hizmet mesleğinin iki odağından, sosyal adalet ve insan hakları normları veçhesinden bakmayı gerektirir. Sosyal hizmet mesleğinin bu bakışı hali hazırda ki anaakım bilimsel yazınınin göçü kriminalize eden, kontrol/maliyet odaklı yaklaşımınınin ötesine geçilmesi için de bir anahtar niteliğindedir.

Çalışmada ortaya konanlar göçmen çocukların Türkiye'deki ihtiyaçlarının giderilmesi ve insan haklarının sağlanması açısından gereklidir. Birleşmiş Milletlerin Göçmen İşçiler ve Ailelerinin Haklarının Korunması Uluslararası Sözleşmesi'ni imzalayan ülkeler göçmenlerin belli bir süre o ülkede çalışmış, ya da yaşamış olmak koşulu ile yasal ya da yasadışı olmalarına bakılmaksızın belli haklarını garanti altına aldığı kabul etmektedirler. 2007 yılında bu

sözleşmeyi aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 32 ÷lke imzalamıştır. İlaveten Türkiye, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesini imzalayıp onaylayan tüm ÷lkeler gibi ve ulusal mevzuatındaki 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu gereği, toprakları üzerinde yaşayan tüm çocukların, vatandaş olsun olmasın, çocuk haklarını sağlamakla ve gereğinde onları korumakla yükümlüdür. Bu ulusüstü ve ulusal yasal çerçeveye, Nisan 2014 itibariyle yürürlüğe giren 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) da eklenmiş durumdadır. Bu kanunun da 66. maddesi refakatsiz göçmen çocukların korunması esaslarını belirtmektedir. O halde, göçmen çocuklara dair somut politika ve uygulama önerileri geliştirmek için hali hazırda bir yasal çerçeve bulunmaktadır. Bu araştırmanın bulguları ışığında Özellikle Çocuk Hakları Sözleşmesi temelinde geliştirilen bazı öneriler aşağıdadır:

Bilgilendirme kampanyaları: Hem göçmen çocuklara hem de göçmenlerle ilgilenebilecek kurumlara yönelik bilgilendirme kampanyaları yapılabilir. Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı, bünyesindeki ilgili kuruluşlar, sosyal hizmet merkezleri ve yurtlar bazında göçmen çocukların ÷lkemizdeki hakları ve bu haklara nasıl erişebilecekleri konusunda göçmen toplulukları bilgilendirilir. Böylece göçmen çocukların hali hazırda imkânlardan yararlanmaları sağlanabilir.

Koruma: Çocuk Koruma Kanununu vatandaş olsun olmasın tüm çocukları içerir niteliktedir. Çocukların hakları konusunda bilgilendirilmesi, ve sosyal hizmet uzmanlarının da göçmenler hakkında duyarlıkların artırılmasıyla, bu kanun çerçevesinde çocukların aile-içi

şiddetten koruması için tespitler ve sosyal hizmet müdahaleleri artırılabilir.

Rehabilitasyon: Özellikle travmatik deneyimleri ağır olan çocuklar açısından, terapi ve rehabilitasyon hizmetlerinin sağlanması gereklidir. Bu hizmetler için uzman psikolog ve tercüman ihtiyacı yerel yönetimler ve ilgili azınlık/göçmen dayanışma STK'ları ile işbirliği içinde karşılanabilir.

Entegrasyon ve çok-kültürlü çalışma: Özellikle koruma altına alınan çocuklar ve eğitim hayatını Türkiye'de sürdüren çocuklar için, kalabalık içinde yabancı olmak belirleyici bir deneyimdir. Bu çocuklar açısından eğitim sistemine bir an önce entegre olmak, başarılı ve mutlu hayat için anahtar niteliğindedir. Bu noktada, okullarda ve koruma altındaki göçmen çocukların buldukları yurt ya da koruyucu aile ortamlarında bakım verenlerin çok-kültürlü ortamlar ve çok-kültürcü sosyal hizmet (Özgür, 2010) konusunda bilgilendirilmesi ve ilgili ailelerin desteklenmeleri önemli ve gereklidir.

Güvenli bir yerde barınma, hukuki destek, psiko-sosyal destek hak bazında sağlanacak ise bazı yasal düzenlemelere ihtiyaç vardır. Bu destekler kamu hizmetiyle sağlanabileceği gibi bir alternatif olarak sivil toplum ve yerel yönetimlerce proje bazlı olarak da sağlanabilirler. Her iki durumda da bu tür destek mekanizmalarının oluşturulması için bir tartışma ve politik kararlar süreci gerekmektedir. Bu destekler önümüzdeki dönemde tartışılacak bazı temalardır.

Çocuk işçiliği sorunu, sadece göçmen çocuklara özgü bir mesele değildir. Bilimsel yazının da ortaya koyduğu (Erbay, 2010; Tor, 2010) gibi birçok

çocuğu etkileyen bir toplumsal sorundur. İlgili çeşitli yasal düzenlemeler bulunmakta birlikte, kontrol mekanizması yetersizdir. Personel sayısı, küçük atölye, esnaf ölçeğinde ve tarımsal alanlarda denetim sağlamaya yetmemektedir; denetim ise kurumsallaşmadan uzaktır. Dolayısıyla hali hazırdaki kayıtdışı çalışma, hem vatandaş hem göçmen çocukları içine çekebilecek bir ucuz emek talebini sürekli barındırmaktadır. Bu konuda etkili denetim sistemlerine olan ihtiyacın görünür hale getirilmesi ve politik irade gerekli ve önemlidir.

Bu temaların gündeme gelmesi, Türkiye’de yapılan çocuk politikası tartışmalarına geleceğe dair çok kapsamlı bir vizyonun eklenmesi ve bu vizyonun göçmen çocukları da kapsayacak kadar geniş tutulabilmesi ile mümkündür.

KAYNAKÇA

Acker, J. (2004). Gender, capitalism and globalization. *Critical Sociology*, 30(1), 17-41.

Atasü-Topcuoğlu, R. (2012a). Düzensiz Göç: Küreselleşmede Kısıtlanan İnsan Hareketliliği. içinde İhlamur-Öner, G. ve Öner, A. (Der.) *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 501-509). İstanbul: İletişim.

Atasü-Topcuoğlu, R. (2012b). *Türkiye’de Göçmen Çocukların Profili: Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Önerileri, Bir Hızlı Değerlendirme Araştırması*, Ankara: Uluslararası Göç Örgütü (IOM).

Bhabha, J. (2008). Independent Children, Inconsistent Adults: International child migration and the Legal Framework. *Innocenti Discussion Paper* No. IDP 2008-02. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.

Bean, T.; Derluyn, I.; Eurelings-Bontekoe, E.; Broekaert, E.; Spinhoven, P. (2007). Comparing Psychological Distress, Trau-

matic Stress Reactions, and Experiences of Unaccompanied Refugee Minors With Experiences of Adolescents Accompanied by Parents. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 195(4), 288-297.

Crawley, H. (2006). *Child first, migrant second: Ensuring that every child matters*, Londra: ILPA.

De Wenden, Catherine (2007). Child Migration: A Global Perspective, Conference Report. Focus on Children in Migration – From a European Research and Method Perspective; A European Conference, Warsaw, Poland, 20-21 March 2007, Save the Children and ENMCR.

Dedeoğlu, S. ve Gökmen, Ç.E. (2011). *Göç ve Sosyal Dışlanma: Türkiye’de Yabancı Göçmen Kadınlar*. Ankara: Efil Yayınevi.

Diefenbach, H. (2005). Schulerfolg von ausländischen Kindern und Kindern mit Migrationshintergrund als Ergebnis individueller und institutioneller Faktoren. *14 Migrationshintergrund von Kindern und Jugendlichen: Wege zur Weiterentwicklung der amtlichen Statistik*, 43.

Duyan, V. (2003). Sosyal Hizmetin İşlev ve Roller. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 14(2):1-22

Edmonds, E. ve Salinger, P. (2008). Economic influences on child migration decisions: evidence from Bihar and Uttar Pradesh. *Indian Growth and Development Review*, 1, 32-56.

Erbay, E. (2010). Çocuk İşçi Olmak: Çocuk İşçiliğine Retrospektif Bir Bakış. içinde İnal K. (Der.) *Türkiye’de Çocuk Emegi*, İstanbul: Ütopya Yayınları.

Faist, T. (2000). *The volume and dynamics of international migration and transnational social spaces*, Oxford: Oxford University Press.

Frontex (2010). *Unaccompanied Minors in the Migration*, Reference nr: 18477, Warsaw: FRONTEX Process, Risk Analysis Unit.

- GIGM (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü) (2014). Göç İstatistikleri, internet kaynağı: http://www.goc.gov.tr/icerik/goc-istatistikleri_363_378 son erişim: 01/02/2014
- Hicks, R. Lalonde, R. ve Pepler, D. (1993). Psychosocial Considerations in the Mental Health of Immigrant and Refugee Children". *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(2), 71-87.
- Krohne, J. A., Meier, U., & Tillmann, K. J. (2004). Sitzenbleiben, Geschlecht und Migration-Klassenwiederholungen im Spiegel der PISA-Daten. *Zeitschrift für Pädagogik*, 50(3), 373-391.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Landale, N.S.; Thomas, K.J. ve Van Hook, J. (2011). The Living Arrangements of Children of Immigrants. *The Future of Children*, 21(1), 43-70.
- Miley, K.K, Q' Melia M., DuBois B. (1996). *Generalist Social Work Practice: An Empowering Approach*, Allyn and Bacon.
- Mougne, C. (2010). *Trees only move in the wind: A study of unaccompanied Afghan children in Europe*. Cenevre: United Nations High Commissioner For Refugees Policy Development And Evaluation Service (PDES) Yayını.
- Özgür, Ö. (2010). Çok Kültürcü Sosyal Hizmet: eleştirel bir bakış. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 21(2):89-104.
- Pfaff, C. (1980). Acquisition and development of "Gastarbeiterdeutsch" by migrant workers and their children in Germany. In *Papers from the Fourth International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam: Benjamins (pp. 381-39).
- Rittersberger-Tılıç, H., Karataş, K., Atasü-Topçuoğlu, R. ve Demir, O. (2014). *Türkiye'de Refakatsiz Küçüklere Erişim ve Çocuğun Yüksek Yararına Yönelik Hizmet Sunumunun Teşvik Edilmesi*. Ankara: Uluslararası Göç Örgütü.
- Schuerkens, U. (2003). The sociological and anthropological study of globalization and localization. *Current Sociology*, 51(3-4), 209-222.
- Sheafor, B.W. & Horejsi, C.R. (2002). *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, 6. Basım, AB Publication, Boston.
- Stevans G. W.J.M. ve Vollebergh W.A.M (2008). Mental health in migrant children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(3), 276-294.
- Şahin, F. (2002). İnsan Hakları ve Sosyal Hizmet İlişkisi. İçinde Karataş, K. (Der.) *Değişen Türkiye'de İnsan Hakları Açısından Sosyal Hizmetler*, Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını.
- Tor, H. (2010). Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin Boyutları. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2(2), 25-42.
- UNICEF (2012). International Migrant Children and Adolescents , facts and figures (0-19 y/o).
- Yeldan, E. (2009). Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007–2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?. *Çalışma ve Toplum*, 1: 11-28.
- Yöney, Y. (2012). Portakal Yediğinde Bir Çocuk Neden Ağlar?, Göçmen ve Sığınmacıların Kapatılmasına Karşı Uluslararası Koalisyonu Mülteci Hakları Koordinasyonu Piriil Erçoban ile söyleşi, bianet, son erişim: 28/08/2012, <http://bianet.org/bianet/goc/137281-portakal-yediginde-bir-cocuk-neden-aglar>
- Zukang, S. (2009). *International Migration Trends, Population Division*, Geneva, 2009, internet kaynağı: http://www.unctad.org/en/docs/emditctncd_10_en.pdf. Son erişim: 04/01/2014

